

4-MODUL. NOGIRONLIGI BO'LGAN SHAXSLARNI HUQUQLARINI HIMOYA QILISHNING SUDGA QADAR VA SUD BOSQICHLARI

Modul doirasidagi asosiy masalalar

1. *Nogironligi bo'lgan shaxslarni huquqlarini sudga qadar himoya qilish mexanizmlari*
2. *Nogironligi bo'lgan shaxslarni huquqlarini sud orqali himoya qilish*

1-§. Nogironligi bo'lgan shaxslarni huquqlarini sudga qadar himoya qilish mexanizmlari

Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlarini sudgacha bosqichda himoya qilish tizimi ularning jamiyatda teng ishtirok etishi va har qanday kamsitishdan himoyalaniishi uchun eng muhim mexanizmlardan biridir. Sud jarayoniga murojaat qilish doimo vaqt va resurs talab qilgani sababli, sudgacha himoya usullari huquqbuzarlikning oldini olish, nizoni tezda hal qilish va shaxsning buzilgan huquqlarini zudlik bilan tiklashda samarali vosita hisoblanadi. Bu tizim davlat idoralari, Ombudsman, Milliy markaz, prokuratura, jamoatchilik tuzilmalari, mediasiya va elektron murojaat platformalarini o'z ichiga olgan keng ko'lamli tizim sifatida shakllangan.

Birinchi navbatda, nogiron shaxsning huquqi buzilganda u o'zi murojaat qilgan davlat tashkiloti yoki xizmat ko'rsatuvchi idoraga bevosita shikoyat qilish imkoniga ega. Bu bosqich muammoni tezda aniqlash va uni joyida hal qilishga xizmat qiladi. Mahalla, hokimlik, ijtimoiy himoya bo'limlari, ta'lim yoki tibbiyot muassasalari kabi organlar shikoyatni ichki tartib asosida ko'rib chiqib, xizmat ko'rsatishda yo'l qo'yilgan xato yoki diskriminatsiya holatini bartaraf etishlari mumkin. Ko'pchilik nizolar aynan shu bosqichning o'zidayoq hal bo'ladi.

Davlatning eng samarali sudgacha himoya organlaridan biri — **Ombudsmandir**. Ombudsman nogiron shaxslar murojaatini mustaqil o'rganadi, tekshiruv o'tkazadi va davlat idoralariga taqdimnoma yoki tavsiyalar beradi. U mansabdor shaxslarning xatti-harakati ustidan nazorat olib boradi, muassasalarga monitoring tashriflari amalga oshiradi va topilgan kamchiliklar yuzasidan choralar ko'rilishini talab qiladi. Nihoyatda muhim jihati — nogironligi bo'lgan shaxslar murojaatlari Ombudsman faoliyatida ustuvor yo'nalish sifatida ko'riladi.

Ombudsman:

- murojaatni ko'rib chiqadi;
- tekshiruv o'tkazadi;
- idoralarga majburiy bo'lmagan, ammo bajarilishi talab etiladigan taqdimnomalar kiritadi;
- mansabdor shaxslarning xatti-harakatiga baho beradi;
- zarur bo'lsa prokuraturaga yoki sudga chiqish tashabbusi bilan ham chiqishi mumkin.

Sudgacha himoyaning yana bir yo'nalishi — **Milliy markazning** faoliyatidir. Inson huquqlari bo'yicha Milliy markaz nogiron shaxslarning shikoyatlarini qabul qiladi, huquqiy maslahat beradi, diskriminatsiya holatlari bo'yicha xulosalar tayyorlaydi va muammolar bo'yicha davlat organlariga tavsiyalar kiritadi. Bu muassasa sudgacha bosqichda masalani yengilroq va kam xarajat bilan hal qilishga yordam beradigan tahliliy hamkor vazifasini bajaradi.

Inson huquqlari bo'yicha milliy markazning roli:

- ✓ nogiron shaxslar murojaatlarini qabul qilish;
- ✓ huquqiy maslahat berish;
- ✓ diskriminatsiya holatlari bo'yicha tahliliy xulosa berish;
- ✓ davlat organlari faoliyatini monitoring qilish.

Shuningdek, **prokuratura** ham sudgacha himoyaning muhim bo'g'inidir. Agar huquqbuzarlik mansabdor shaxs tomonidan sodir etilgan bo'lsa yoki jiddiy qonunbuzarlik belgilariga ega bo'lsa, prokuratura murojaatni o'rganib, qonun buzilishiga chek qo'yadi, mansabdor shaxslarga nisbatan ta'sir choralarini qo'llaydi va huquqni tiklash bo'yicha rasmiy ko'rsatmalar beradi. Prokuratura nazorati nogiron shaxslarning huquqlari buzilganda qo'shimcha ishonch kafolatini ta'minlaydi.

Sudga qadar himoyaning ijtimoiy bo'g'ini sifatida **jamoatchilik nazorati** va **NNTlar** faoliyati ham juda muhim rol o'ynaydi. Jamoatchilik komissiyalari reabilitatsiya markazlari, ijtimoiy xizmat muassasalari, internatlar va boshqa tashkilotlarga monitoring tashriflari o'tkazadi, sharoitlarni baholaydi va aniqlangan huquqbuzarliklar bo'yicha xulosa beradi. Nogironlar tashkilotlari va nodavlat notijorat tashkilotlar esa shikoyatlarni yig'adi, advokasiya olib boradi, nogiron shaxslarga huquqiy yordam ko'rsatadi va davlat organlari bilan muloqot orqali muammolarni sudga yetkazmasdan hal qilishga intiladi.

Ko'plab nizolarni hal etishda **mediatsiya** muhim vositaga aylanmoqda. Bu usul tez, arzon va ziddiyatni kuchaytirmaydigan mexanizm bo'lib, nogiron shaxs bilan davlat idorasi yoki xizmat ko'rsatuvchi tashkilot o'rtasidagi kelishmovchilikni muloqot orqali bartaraf etishga imkon yaratadi. Ayniqsa

ishga qabul, ta'lim olish, xizmat ko'rsatishdagi cheklovlar bo'yicha mediasiya juda foydali natija beradi.

Uning *afzalliklari*:

- tezkor
- to'lovlari past;
- ziddiyatni kuchaytirmaydi;
- davlat organlari yoki xizmat ko'rsatuvchi muassasalar bilan kelishuvga erishish imkonini beradi.

Ayniqsa ta'limga qabul, xizmat ko'rsatishdagi cheklov, ishga qabul masalalarida mediatsiya keng qo'llanadi.

Bugungi raqamli davrda **elektron murojaat tizimlari** sudgacha himoya mexanizmlarining ajralmas qismiga aylangan. My.gov.uz, Xalq qabulxonalarini portali, Ombudsman va Prokuratura platformalariga onlayn shikoyat yuborish imkoniyati nogiron shaxslarning uyidan chiqmasdan, mustaqil ravishda huquqlarini himoya qilishiga yo'l ochadi. Bu esa ularning mobil emasligi yoki harakatlanishda qiynalishi kabi holatlarni inobatga olgan holda juda katta qulaylik yaratadi.

Bugungi kunda sudgacha himoya tizimida onlayn vositalar juda katta ahamiyatga ega:

1. my.gov.uz – davlat xizmatlariga shikoyatlar;
2. E-ombudsman platformasi;
3. “Xalq qabulxonalarini” portal;
4. Prokuratura portalidagi murojaatlar bo'limi.

Bu platformalar nogiron shaxslar uchun qo'shimcha qulaylik yaratadi: uyidan chiqmagan holda murojaat yo'llash imkoniyati mavjud.

2-§. Nogironligi bo'lgan shaxslarni huquqlarini sud orqali himoya qilish

Nogiron shaxslarning huquqlarini sud orqali himoya qilish — bu ularning buzilgan huquqlarini tiklashning eng muhim, konstitutsiyaviy jihatdan kafolatlangan va xalqaro standartlar bilan tan olingan mexanizmdir. Sud himoyasi har bir shaxsning tengligini, adolat tamoyillarini va davlatning inson huquqlarini ta'minlash borasidagi majburiyatini amalda ro'yobga chiqaradi. Nogironligi bo'lgan shaxslar uchun sudga murojaat qilish — faqat huquqni tiklash yo'li emas, balki davlat organlarining javobgarligini oshirish,

kamsitishning oldini olish va jamiyatda tenglik madaniyatini mustahkamlashning eng kuchli vositasi hisoblanadi.

O'zbekiston qonunchiligida sud himoyasi bir qator normativ hujjatlar bilan kafolatlangan:

- **O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 55-moddasi** — har bir shaxs o'z huquqi buzilganda sudga murojaat qilish huquqiga ega. Bu norma nogiron shaxslar uchun ham umumiy, ham maxsus himoyani ta'minlaydi.
- **“Nogironlar huquqlari to'g'risida”gi Qonun (2020)** — nogiron shaxslarning sudga teng ishtirok etish, yuridik yordamdan foydalanish, sud jarayonida moslashtirilgan sharoitga ega bo'lish huquqini belgilaydi.
- **Fuqarolik protsessual kodeksi (FPK)** — nogiron shaxslar uchun:
  - jarayonda ishtirok etishni osonlashtiruvchi oqilona moslashtirishlar;
  - tarjimon, surdotarjimon, braille hujjatlari;
  - masofaviy videokonferensiya orqali qatnashish imkoniyatini kafolatlaydi.
- **Ma'muriy sudlar to'g'risidagi qonunchilik** — davlat organlarining noqonuniy qarorlari, harakatlari yoki harakatsizligi ustidan shikoyat qilish imkonini beradi.

Bu normalar nogironlarning sud tizimiga realdagi kirish imkoniyatini kengaytirishni ko'zda tutadi.

Sudga murojaat qilinadigan asosiy holatlar

Nogiron shaxslar sudga quyidagi vaziyatlarda murojaat qilishi mumkin:

- Kamsitish holatlari (bandlik, ta'lim, tibbiyotda teng imkon berilmasligi).
- Davlat organining noqonuniy qarori (nogironlik guruhini noto'g'ri belgilash, nafaqa yoki yordamni rad etish).
- Transport, infratuzilma yoki xizmatlarning to'siqliligi (pandus yo'qligi, moslashtirilmagan kommunal xizmatlar).

- Oqilona moslashtirishdan bosh tortish (ish beruvchi, ta'lim muassasasi, shifoxona tomonidan).
- Ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishdan asossiz rad etish.

Sud amaliyotida bunday ishlar ko'payib bormoqda, chunki nogiron shaxslar huquqiy ongining o'sishi ularga o'z huquqlarini faol himoya qilish imkonini bermoqda.

Sud orqali himoya mexanizmi nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlarini ta'minlashda eng kuchli va nufuzli vositalardan biri hisoblanadi. Sud qarori nafaqat individual shaxsning buzilgan huquqini tiklaydi, balki tizim darajasidagi kamchiliklarni bartaraf etishga xizmat qiladigan **strategik natijalarni** ham beradi. Bunday sud jarayonlari jamiyatda tenglik tamoyillarining amalda qo'llanishini ta'minlab, davlat va xususiy sektorning nogiron shaxslarga bo'lgan munosabatida sezilarli o'zgarishlar yasaydi.

Birinchidan, sud orqali **diskriminatsiyani barham toptirish** imkoniyati paydo bo'ladi. Ko'plab holatlarda nogiron shaxslar kamsitilish, infratuzilma moslashmagani, xizmatlar uchun rad javoblari yoki ma'lumotlarning yopilganligi tufayli o'z huquqlaridan foydalana olmay qoladi. Sud bu kabi vaziyatlarda individual adolatni ta'minlash bilan birga, davlat organlari, biznes subyektlari va ijtimoiy muassasalar uchun **aniq standartlar va majburiyatlar** belgilab beradi. Bu esa diskriminatsion amaliyotlarni qayta takrorlanishiga yo'l qo'ymaydi.

Ikkinchidan, sud jarayonining o'zi **davlat organlarining mas'uliyatini** oshiradi. Agar biror vazirlik, mahalliy hokimiyat yoki tibbiyot-moliya ta'lim muassasasi nogiron shaxsning huquqini buzgan bo'lsa, sud qarori ular uchun huquqiy javobgarlikni kuchaytiradi. Shundan so'ng ular tegishli xizmatlarni qayta ko'rib chiqishga, yangi tartiblar joriy etishga, infratuzilmani moslashtirishga majbur bo'ladi. Shu tariqa sud qarorlari davlatning nogironlar masalasiga bo'lgan yondashuvini sezilarli darajada kuchaytiradi.

Uchinchidan, sud qarorlari **huquqbuzarliklar bo'yicha presedent** yaratadi. Biror masala yuzasidan chiqarilgan ijobiy qaror keyingi o'xshash ishlar uchun yo'l ochadi, himoya doirasini kengaytiradi. Masalan, bir shaharda transport infratuzilmasida kirish imkoniyati ta'minlanmaganligi bo'yicha sudga murojaat qilingan bo'lsa va sud nogiron shaxs foydasiga qaror chiqarsa, bu boshqa hududlar uchun ham majburiy signal bo'ladi — ular ham moslashuvni bajarishga harakat qiladi. Shu ma'noda, bitta sud ishi butun tizim bo'yicha amaliy o'zgarishlarning boshlanishiga sabab bo'lishi mumkin.

To'rtinchidan, sud orqali himoya boshqa nogiron shaxslar uchun ham **kengroq imkoniyatlar** yaratadi. Sud jarayonlari ko'pincha ijtimoiy e'tibor qozonadi, ommaviy axborot vositalarida yoritiladi, OAVda, NNTlarda va ekspertlar orasida muhokama qilinadi. Natijada, ko'p yillar davomida jim qolib kelgan huquqbuzarliklar yoki tizimli diskriminatsiya turlari yuzaga chiqadi, jamiyat muammolarni tan ola boshlaydi. Bu esa boshqa nogiron shaxslarni ham o'z huquqlari uchun kurashishga jalb qiladi, ularga huquqiy ongni oshirish imkonini yaratadi.

Beshinchidan, sud orqali yuritilgan ishlar jamiyatda **tenglik madaniyatini** mustahkamlaydi. Agar sudlar nogiron shaxslarning huquqlarini qat'iy himoya qilsa, davlat organlari ham, jamiyat ham ularga nisbatan hurmatni oshiradi. Bunday qarorlar nogironlik — zaiflik emas, balki huquqiy maqom va ijtimoiy kafolatlarni talab qiluvchi holat ekanini ko'rsatib beradi. Shu orqali jamiyatda huquqiy adolat va insonparvarlik qadriyatlari mustahkamlanadi.

Xalqaro tajriba

- a) Yevropa Ittifoqi va Yevropa Inson Huquqlari Sudi (YIHS).** YIHS nogiron shaxslar huquqlari buzilganda bir necha muhim presedentlar yaratgan:

- **“Kiyutin v. Russia”** (2011) — nogironlik asosida kamsitish Yevropa Konvensiyasini buzishi tan olingan.
- **“Çam v. Turkey”** (2016) — ko‘zi ojiz shaxsning musiqa maktabiga qabul qilinmasligi diskriminatsiya deb topilgan.

Bu qarorlar O‘zbekistonda sud amaliyoti uchun muhim metodologik yo‘nalish beradi.

b) AQSh tajribasi (ADA — Americans with Disabilities Act). ADA bo‘yicha minglab ishlar ko‘rilgan:

- binolarning moslashtirilmasligi;
- ish beruvchining moslashtirishdan bosh tortishi’
- ta‘lim muassasalarining diskriminatsiyasi kabi holatlar sudda ko‘rib chiqiladi.

AQSh sudlari nogiron shaxslar uchun eng keng himoya doirasini yaratgan davlatlardan biri hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, sud orqali himoya qilish nogiron shaxslarning buzilgan huquqlarini tiklashning eng kuchli va kafolatlangan mexanizmidir. Milliy qonunchilik — Konstitutsiya, FPK, ma‘muriy sudlar bo‘yicha tartiblar va maxsus qonunlar — nogiron shaxsning sudga murojaat qilishini yengillashtiradi va jarayonda to‘liq ishtirokini ta‘minlash uchun oqilona moslashtirishlar majburiyiligini belgilaydi. Xalqaro tajriba ham shuni ko‘rsatadiki, sud orqali himoya nafaqat individual adolatni tiklaydi, balki tizimli islohotlar, kamsitishni yo‘qotish va tenglikni mustahkamlashning asosiy vositasiga aylanadi. Shuning uchun sud — nogiron shaxslar huquqlarini real hayotda ta‘minlashning ajralmas va eng muhim instituti hisoblanadi.